

УДК: 36:316.36-054.7

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З СІМ'ЯМИ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

Оксенюк Оксана, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, освітнього менеджменту та соціальної роботи, Рівненський державний гуманітарний університет

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-2172-860X>

E-mail: oksana_oksenyuk@ukr.net

У статті з'ясовано, що проблема соціального сирітства внаслідок трудової міграції батьків вимагає ефективної допомоги дітям у боротьбі з негативними наслідками дистантного способу існування сім'ї. Установлено, що основу соціально-педагогічної роботи з дітьми трудових мігрантів складають технології соціальної роботи, до яких належать соціальна адаптація, профілактика, корекція; соціальний супровід та ін. Досліджено, що внутрішньо переміщені особи (ВПО) потребують вирішення елементарних побутових питань та спектру проблем, з якими зіштовхуються дистантні сім'ї, але у поглибленому посттравматичному стані.

Ключові слова: трудова міграція, дистантні сім'ї, депривація, соціально-педагогічна робота, технології соціальної роботи, соціальний супровід.

THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH FAMILIES OF LABOUR MIGRANTS

Oksenyuk Oksana, Candidate of Pedagogical Sciences, PhD, Associate Professor Department of Pedagogy, Educational Management and Social Work, Rivne State University of the Humanities

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-2172-860X>

E-mail: oksana_oksenyuk@ukr.net

The article deals with the problem of social orphanhood as a result of labour migration of parents. It requires effective assistance to children in combating the negative consequences of the distant way of family existence. The long absence of parents in a child's daily life affects his or her psychological and emotional state. It can lead to deprivation (inability to meet basic life needs for a long time), in particular, sensory deprivation (reduction in the number of sensitive stimulus or their restriction); cognitive deprivation (the structure of the surrounding world is perceived without a clear order and meaning); emotional deprivation (restrictions in establishing emotional contact or interruption of emotional connection); social deprivation (limited ability to understand an independent social role through identification with an adult). It has been established that the basis of social and pedagogical work with children of labour migrants is made up of social work technologies, which include social adaptation; rehabilitation; compensation; prevention; correction; social support; social protection; social security, social control; social propaganda, etc. It has been studied that internally displaced persons (IDPs) need to solve basic household issues and a range of problems faced by distant families (if one of the parents remained in the occupied territory or abroad, and the children in Ukraine), but in an advanced post-traumatic state. As for children of labour migrants (as children in care) and children from internally displaced persons (IDPs), general secondary education establishments (GSEEs) in Rivne provide social and pedagogical measures for adaptation, diagnosis, prevention of these children from falling into the «risk group», psychological correction and psychotherapy, and social support.

Keywords: labour migration, distant families, deprivation, social and pedagogical work, social work technologies, social support.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Початок загарбницької війни росії проти України загострив соціальні проблеми, зокрема – і явище трудової міграції. Сім'ї трудових мігрантів або дистантні сім'ї є потенційно неблагополучними. Негативними наслідками довгої трудової міграції батьків для дітей є важкі емоційні стани та переживання; самотність, замкненість, надмірна агресивність, вразливість; втрата інтересу до навчання; порушення ґендерної та соціальної ідентифікації; складні відносини з опікунами та конфлікти з однолітками тощо. Загалом, за останні три роки, згідно Аналітичного порталу «Слово і діло», в 2019 році кількість трудових мігрантів з України становила 3,2 млн. осіб, в 2020 році – близько 3 млн., а в 2021 році – 2,5–3 млн. [3]. Трудова міграція визначається як криза значущих стосунків, що спричинює розлуку із близькими та стає причиною самореалізації, неможливої за звичайних умов. Отож, проблема соціального сирітства внаслідок трудової міграції батьків вимагає максимально ефективної допомоги дітям у боротьбі з негативними наслідками дистантного способу існування сім'ї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-психологічні особливості дітей трудових мігрантів розглянуто у працях О. Сватенкова [7], М. Слюсаревського [8] та ін. Дослідження І. Голови [1], А. Горбатко [2] присвячені організації соціально-педагогічної роботи з дітьми трудових мігрантів. Однак, поглибленого вивчення й узагальнення потребує практика соціально-педагогічної діяльності з дітьми із дистантних сімей у сучасних закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО).

Метою публікації є вивчення й аналіз теоретико-практичних основ сучасної соціально-педагогічної роботи з дітьми сімей трудових мігрантів.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Основна причина трудової міграції українців за кордон полягає у труднощах із пошуком гідно оплачуваної роботи на батьківщині. Упродовж останніх п'яти років економічні чинники міграції посилилися політичними та безпековими, що й привело до швидкого зростання міграційних настроїв населення та інтенсивності міграції. За даними ООН, станом на 15.11.2022 р. через війну за кордоном залишалися 7,6 млн. українських громадян. Із них близько 3 млн. осіб перебували у росії та білорусі, у тому числі – через примусове вивезення до першої. Тож у країнах Європи перебуває нині близько 4,5 млн. українців [9]. За повідомленнями українського консульства у Польщі, українці працюють на 20 % всіх польських компаній, а близько 450 тисяч українців сплачують у Польщі соціальні внески [4, с. 20]. За результатами 15-го загальнонаціонального дослідження соціологічної групи «Рейтинг» (23–24 Липня 2022 р.), 28 % опитаних українців, які через війну мігрували за кордон, хотіли б отримати постійну роботу за кордоном [6]. Отож, одним із головних мотивів для міграції за кордон була й залишається матеріальна підтримка своєї родини.

Міграцію розподіляють за тривалістю перебування, місцем, метою, характером прийняття рішення, основними учасниками та їх характеристиками, професійними якостями, правовим статусом та культурною дистанцією. Водночас, міграція виконує функцію розвитку населення, вона сприяє соціально-психологічним змінам характеристик людей, розширенню світогляду, розвитку особистості, накопиченню знань, обміну професійним досвідом та навичками [8]. Селективна функція міграції полягає в тому, що різні соціально-демографічні групи беруть участь в міграційних переміщеннях (диференціація за статтю, віком, освітнім рівнем, кваліфікацією, місцем проживання). Проте найбільш значимими є економічна та соціальна функції. Під економічною функцією міграції розуміють забезпечення кількісної та якісної відповідності між попитом та пропозицією робочої сили різного профілю в різних країнах, регіонах. Тобто, різниця рівнів матеріального добробуту та умов праці людей розглядається як чинник міграції, а суперечність між потребами особистості та можливістю їх задовільнити – як причина. Характеристикою соціальної функції є

задоволення індивідуальних та / або соціально-групових потреб, серед них: потреба в безпеці, зміні соціального статусу, самореалізації, відчуття групової належності та якісне покращення сімейних взаємозв'язків.

Трудова міграція впливає на структуру та психологічний стан сім'ї як мікросередовища, де виховуються діти трудових мігрантів. Критично важливими в дистантних сім'ях трудових мігрантів є соціально-культурні та психологічні функції. Психологічна функція сім'ї характеризується відчуттям безпеки в сім'ї, групової належності, емоційним зв'язком; можливістю самоствердження та реалізації потенціалу. Соціально-культурна функція сім'ї охоплює первинну соціалізацію, розвиток дитини та її культурну адаптацію в суспільство. Сім'ї трудових мігрантів перебувають у критичному соціальному становищі, коли батьки, що повинні нести відповідальність за виховання дітей та їх дії, не роблять цього. За таких умов у дітей деформується світогляд та з'являються психічні травми.

Унаслідок порушення життєво важливих внутрішньосімейних зв'язків з'являється те, що можна назвати специфічним *видом соціального сирітства*, коли батьки дитини одночасно присутні і відсутні в житті дитини. У дітей із сімей трудових мігрантів є специфічні, характерні лише для них проблеми, причиною яких є відсутність участі батьків у житті дитини. Узагальнена класифікація основних проблем дітей трудових мігрантів має наступний вигляд [8]:

- проблеми психологічного характеру. Основні потреби дітей у дистантних сім'ях не задовольняються, що, в свою чергу, спричиняє пригнічений депресивний стан, агресивну поведінку (бійки, хуліганство, крадіжки), низьку самооцінку, невпевненість в майбутньому, нав'язливі хибні цінності та деформоване світосприйняття;

- проблеми у спілкуванні з родиною. Відсутність взаєморозуміння, конфліктна поведінка, безкомпромісність, проблеми побутового характеру, різниця в цінностях та світосприйнятті;

- проблеми із навчанням включають: зниження успішності, неможливість засвоєння матеріалу та відсутність концентрації, прогулювання уроків, погіршення стосунків з однокласниками, педагогічним колективом та адміністрацією школи, що є результатом послабленого контролю та відсутності уваги зі сторони батьків і родини в цілому.

Отже, незважаючи на матеріальний добробут родини, що є результатом трудової міграції батьків, дистанція між членами родини незмінно впливає на найближче коло оточення трудових мігрантів, а особливо на їх дітей: без батьківської уваги вони виховують у собі прагматичне ставлення до середовища та до обставин.

Розлука з батьками є стресом незалежно від віку, статі та рис характеру. Часто діти за відсутності батьків стають більш самостійними та відповідальними. Це може допомогти сфокусуватись на навчанні, а може стати реальною поведінковою проблемою. Найвищі показники інтенсивності переживань у віковій категорії 14 та 17 років. Саме у цей період трапляються підліткові кризи формування особистості та відбуваються певні фізіологічні і психічні зміни у розвитку дитини.

Довга відсутність батьків у щоденному житті дитини позначається на її психоемоційному стані, внаслідок чого може розвинути *депривація* (неможливість задовольняти базові життєві потреби впродовж тривалого часу), яку неможливо компенсувати за рахунок подарунків чи фінансового благополуччя. Розрізняють чотири види депривації [7]: *сенсорна депривація* як зменшення кількості чутливих стимулів або їх обмеження; *когнітивна депривація* з'являється за мінливого зовнішнього середовища: структура навколишнього світу сприймається без чіткого впорядкування і значення; *емоційна депривація* проявляється в обмеженні для встановлення емоційного контакту або відбувається переривання емоційного зв'язку; *соціальна депривація* виникає в умовах обмеженої змоги для досягнення самостійної соціальної ролі завдяки ідентифікації з дорослим. Психічний стан депривованої особистості виявляється в її підвищеній тривозі,

почутті глибокої незадоволеності собою, оточенням та життям, втраті життєвої активності, у стійкій депресії, що іноді переривається сплесками неспровокованої агресії. У кожному окремому випадку ступінь депривації особистості різний. Вирішальне значення в цьому належить вияву двох основних чинників: рівня стійкості конкретної особистості та рівня потужності деприваційного впливу.

Метою роботи соціального педагога ЗЗСО з дітьми трудових мігрантів є створення оптимальних умов для саморозвитку й соціалізації особистості учня під час здійснення освітнього процесу, гармонізація відносин особистості та соціуму для збереження, відновлення, розвитку соціальної активності цієї особистості [2]. Для забезпечення здорового освітнього середовища та запобігання розвитку небезпечних соціальних порушень, практичним завданням соціального педагога у закладі освіти постає: адаптація; реабілітація; компенсація; профілактика; корекція; соціальний супровід; соціальний захист; соціальне забезпечення, соціальний контроль; соціальна пропаганда і т.д. Суб'єктами соціально-педагогічної діяльності в закладі освіти можуть виступати державні та недержавні організації, фізичні особи та приватні заклади.

Зміст соціально-педагогічної діяльності з дітьми трудових мігрантів у ЗЗСО передбачає реалізацію наступних етапів [1]: виявлення дітей, батьки яких виїхали працювати за кордон, та створення інформаційної бази даних про них; встановлення контакту з дітьми і діагностування їхніх проблем; визначення мети та завдань, складання індивідуального плану соціально-педагогічної діяльності з кожною дитиною, визначення необхідних форм, методів, засобів роботи; індивідуальна робота з дитиною, надання їй конкретної допомоги, захист прав та представництво інтересів; залучення до групової діяльності; налагодження стосунків і взаємодія з оточенням дитини; аналіз та оцінка результативності здійсненої роботи, за потреби – внесення змін і коригування процесу надання допомоги.

Соціально-педагогічна робота з дітьми трудових мігрантів спрямовується на попередження або усунення причин, що породжують соціальну проблему для учня або групи; на повернення учнів із соціально проблемного середовища до соціально стабільного; на створення умов для розширення соціально стабільного середовища; на стабілізацію й гармонізацію взаємовідносин як у закладі освіти, так і в соціальному середовищі. При цьому статус дітей трудових мігрантів змінюється – від клієнта соціальної роботи до партнера соціально-педагогічної діяльності. Використання спеціальних методик соціальним педагогом підвищує ефективність роботи з сім'єю трудових мігрантів. До таких методик належать: організація сімейної взаємодії (розмова через посередника); генограма (побудова та аналіз системи, яка відображає історію та особливості внутрішньо сімейних стосунків у сім'ї клієнта); сімейні метафори (образні порівняння, що засновані на досвіді сім'ї); рольова гра, психодрама. Окремі форми та методи роботи спрямовані на розв'язання проблем після повернення батьків [1].

Установлено, що від початку війни з росією Рівненщина, як і всі західноукраїнські регіони, почала приймати внутрішньо переміщених осіб (ВПО), які потребували вирішення елементарних побутових питань та спектру проблем, з якими зіштовхуються дистантні сім'ї (якщо хтось із батьків залишився на окупованій території чи за кордоном, а діти – в Україні), але у поглибленому посттравматичному стані. Понад 2,7 тисячі учнів з інших областей (у більшості – з Луганщини, Чернігівщини) навесні 2022р. навчалися у ЗЗСО Рівненщини. З них – півтори сотні здобували освіту в області, проте перебували на тимчасово окупованих територіях чи в місцях активних бойових дій [10]. На кінець 2022 р. 417 дітей із зони бойових дій долучилися до освітнього процесу у м. Рівному, 200 вимушених переселенців навчалися у ЗЗСО м. Рівне і м. Квасилова.

Перша проблема, з якою стикається дитина з числа ВПО у новому закладі освіти, – соціальна адаптація. На цьому етапі найважливіша підтримка батьків чи дорослих, з якими у дитини налагоджено довірливі стосунки. Не поодинокими є випадки булінгу щодо новенького у класі, тому завдання батьків і соціальних педагогів (психологів) –

навчити дитину розуміти й відстоювати власні кордони та не переходити межі кордонів інших. Діти не повинні боятися казати про те, що їм неприємно, та мають звернутися по допомогу до дорослих, якщо цькування не припиняються. Ще частішими є випадки булінгу в інтернеті, коли дитина перебуває вдома, у безпечному для себе середовищі. Тому дорослі мають навчити дитину не терпіти неприємні слова на свою адресу та відразу розповідати про образи батькам чи соціальному педагогу, психологу. Якісно проведений з дитиною час, спілкування на рівних та підтримка – необхідні складові для побудови теплих відкритих стосунків як у сімейному оточенні, так і в освітньому середовищі. За таких умов діти довіряють і батькам, і педагогу, та завжди звернуться за допомогою [5].

Щодо дітей трудових мігрантів (як дітей, що знаходяться під опікою) та дітей з числа ВПО у рівненських ЗЗСО проводять такі організаційні соціально-педагогічні заходи профілактики: аналіз умов проживання та, за необхідності, складання акту обстеження житлових умов; діагностика емоційного стану дитини; збір, узагальнення та систематизації матеріалів із навчання та виховання учнів; облік учнів, схильних до правопорушень, учнів, які потребують корекції поведінки, учнів із сімей соціального ризику; створення на кожного з вищевказаних учнів психолого-педагогічної картки; ведення випадку та соціальний супровід за необхідності. Соціальний педагог, здійснюючи профілактичну роботу, фіксує дані про факти виявлення учнів «групи ризику» в закритих журналах; направляє дітей разом з батьками на консультації до профільних медичних установ; веде роботу, спрямовану на виявлення й інформування батьків про випадки вживання психотропних речовин, алкоголю; здійснює індивідуальний супровід дитини; контролює проведення і підготовку заходів із правового просвітництва.

Отже, практичною основою соціально-педагогічної роботи з дітьми із дистантних сімей (і трудових мігрантів, і ВПО) є корекція індивідуальних особливостей дітей, що призводять до негативних наслідків у формуванні їх особистості; формування в учнів віри у свої сили й можливості; сприяння успішній соціальній адаптації; вироблення та реалізація життєвих цілей.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Трудова міграція як соціальне явище не є новим для України, вона існує ще від часів здобуття незалежності українським народом і з кожним роком зростає. Наслідками трудової міграції є відтік робочої сили, втрата інтелектуального потенціалу, та найперше – негативний вплив на сім'ї трудових мігрантів, де діти – найбільш вразлива категорія. Основними проблемами, з якими стикаються діти з дистантних сімей є проблеми психологічного характеру, проблема дозвілля; проблеми з навчанням; проблеми спілкування з оточенням. Основу соціальної-педагогічної роботи з дітьми трудових мігрантів складають технології соціальної роботи, до яких належать соціальна адаптація, реабілітація, компенсація, профілактика, корекція; соціальний супровід; соціальний захист; соціальне забезпечення. Подальший розвиток дослідження вбачаємо у вивченні й аналізі сучасної практики роботи із дітьми з сімей трудових мігрантів у ЗЗСО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голова Н. Соціально-педагогічна робота працівників соціальної сфери з дистантними сім'ями. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2016. № 13. С. 162–167.
2. Горбатко А. Соціальна робота з дітьми трудових мігрантів. Суми, 2020. 106 с.
3. Кількість українських мігрантів за кордоном. Аналітичний портал «Слово і Діло». 2021. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika> (дата звернення: 21.01.2023).
4. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і тенденції. 2022. URL: http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/robota_10.pdf (дата звернення: 25.01.2023).
5. Навчання й адаптація дітей з числа ВПО: поради юристів і психологів. 29.12.2022. URL: <https://osvita.ua/school/method/88067> (дата звернення: 14.02.2023).

6. П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування. Україна під час війни. Зайнятість і доходи (23–24 липня 2022). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_oros (дата звернення: 16.02.2023).
7. Сватенков О. Соціально-психологічні особливості дітей трудових мігрантів із проявами сімейної деривації. *Народна освіта*. Вип. №1(40). 2020. С. 37–44.
8. Слюсаревський М. Психологія міграції: навч.-метод. посіб. Кіровоград: «Імекс ЛТД», 2013. 244 с.
9. Туча О., Співак І. Вплив українських мігрантів на економіку країн реципієнтів. Дослідження Національного банку України. 2022. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf (дата звернення: 18.02.2023).
10. Як на Рівненщині допомагають внутрішньо переміщеним особам. 6.04.2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/06/yak-na-rivnenshyni> (дата звернення: 20.02.2023).

REFERENCES

1. Holova, N. (2016). Sotsialno-pedahohichna robota pratsivnykiv sotsialnoi sfery z dystantnymy sim'iyamy. *Visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu bezpeky zhyttiediialnosti*. № 13. 162–167. [in Ukrainian].
2. Horbatko, A. (2020). Sotsialna robota z ditmy trudovykh mihrantiv. Sumy, 106 pp. [in Ukrainian].
3. Kilkist ukrainskykh mihrantiv za kordonom. *Analitychnyi portal «Slovo i Dilo»*. 2021. Retrieved from: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/>. (accessed: 21.01.2023). [in Ukrainian].
4. Mihnatsiini protsesy v Ukraini: suchasnyi stan i tendentsii. 2022. Retrieved from: http://pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/robota_10.pdf. (accessed: 25.01.2023). [in Ukrainian].
5. Navchannia y adaptatsiia ditei z chysla VPO: porady yurystiv i psykholohiv. 29.12.2022. Retrieved from: <https://osvita.ua/school/method/88067>. (accessed: 14.02.2023). [in Ukrainian].
6. P'iatnadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia. Ukraina pid chas viiny. Zainiatist i dokhody (23-24 lypnia 2022). Retrieved from: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschen. (accessed: 16.02.2023). [in Ukrainian].
7. Svatnikov, O. (2020). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti ditei trudovykh mihrantiv iz proiavamy simeinoi deryvatsii. *Narodna osvita*. №1(40). 37–44. [in Ukrainian].
8. Sliusarevskiy, M. (2013). *Psykhologhiia mihnatsii: navch.-metod. posib*. Kirovohrad: «Imeks LTD». 244 pp. [in Ukrainian].
9. Tucha, O., Spivak, I. (2022). Vplyv ukrainskykh mihrantiv na ekonomiky krain retsypiientiv. *Doslidzhennia Natsionalnoho banku Ukrainy*. 2022. Retrieved from: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Migration_impact_2022-12-15.pdf. (accessed: 18.02.2023). [in Ukrainian].
10. Yak na Rivnenshchyni dopomahaiut vnutrishno peremishchenym osobam. 6.04.2022. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2022/04/06/yak-na-rivnenshyni...> (accessed: 20.02.2023). [in Ukrainian].